

Kocsány Piroska – Szikszainé Nagy Irma, Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára

Az alakzatok világa 16. Sorozatszerkesztő SZATHMÁRI ISTVÁN.
Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2006. 56 lap

1. A Szathmári Istvántól szerkesztett sorozat legújabb négy füzet a 16–19. számú. Az eddig megjelent legtöbb füzet tárgya egy vagy több egymással összefüggő retorikai alakzat, de egyikben-másikban érdekes és tanulságos elméleti kérdéseket is tárgyalnak. (L. ismertetésemet a legújabban megjelent négy füzetéről a Nyr. soron következő számában, ebből az ismertetésből itt most kiemelem a benne kifejtett elméleti kérdések fontossága miatt és külön, részletesebben ismertetem KOCSÁNY PIROSKA és SZIKSZAINÉ NAGY IRMA önálló tanulmányának tekintendő füzetét.)

A négy füzet közül ez a leginkább elméleti jellegű, amiről a szerzők előljáróban megállapítják, hogy műfaja szerint munkabeszámoló, és arról is tájékoztatnak, hogy „elkészítését egy alakzatlexikon létrehozásának a terve inspirálta” (7), és hogy „tanulmányunk elsősorban egy készülő alakzatlexikon megindulásához kívánt segítséget nyújtani” (7). Különben ez az alakzatlexikon a Stíluskutató csoport évek óta tartó munkájának tárgya és minden bizonnyal imponáló eredménye lesz.

Az ismertetendő tanulmány három fejezetre tagolódik: I. Alapfogalmak, II. Tudománytörténeti vázlat, III. Összefoglalás, kitekintés.

2. Az első fejezet (Alapfogalmak) témaköre az alakzatokról való legáltalánosabb ismeretek összefoglalása (7), továbbá az, hogy „körüljárjuk az alakzat fogalmához kapcsolható legfontosabb problémákat” (7).

A szóba jöhető kérdéseket három alfejezetben fejtik ki. Ezekből megtudhatjuk, hogy a két szerző hogyan értelmezi az alakzat fogalmát egy egészen tág vizsgálati körben, amit a *retorika építményének* neveznek.

Mindehhez a kiindulópont az a hagyományos felfogás, amely szerint a retorika a beszéd három szövegtípusát különíti el: törvényszéki beszéd, tanácskozó beszéd és szemléltető beszéd. És elfogadják a különböző felfogások alapján megközelített és többféleképpen megnevezett funkcionális kettősséget: az információátadást (a közlést) és az érzelmi ráhatást (a kifejezést). – Ebből is következően állapítják meg, hogy a szóközi beszéd megszerkesztése során is lényegében a beszéd feldolgozásának a fázisait járják végig, azaz a jól ismert öt művelet a beszéd szférájába tartozik: a téma megtalálása (inventio), a mondanó elrendezése (dispositio), a megfelelő kifejezési módban való megjelenítése (elocutio), emlékeztetbe vésése (memoria) és a beszéd előadása (pronuntiatio) (9).

A szerzők itt jutnak el az alakzat fogalmának az értelmezésében az első fontos megállapításhoz: „az alakzatok nyilvánvalóan az *elocutió*nak, vagyis a gondolatok megformálásának lehetséges módzatai” (8). Ebben az összefüggésben az alakzatok az ornatus eszközeiként részei az *elocutió*nak. – Erről szólva egy jól szemléltető táblázatban közlik az ornatus eszközeinek a csoportosításait, osztályozásait: trópusok (pl. metafora, metonímia), szóalakzatok (pl. anafora, párhuzam), gondolatalakzatok (pl. kérdés, megszólítás), szófüzések (pl. ritmus, záradék). És ebből azt is megtudhatjuk, hogy az ornatus a szövegtípus, funkció és a sikeres kommunikáció feltételei (pl. latinosság, világosság) mellett a retorika egyik tartópillére (10). – Mindezek alapján hangsúlyozzák, hogy az alakzat olyan formaeszköz, amelynek révén a közlés hatásosabb lesz (11).

Az idetartozó első alfejezetek jó és szükséges alapozások az alakzat fogalmának értelmezéséhez. Témájuk az alakzatok bizonyos csoportjainak másokhoz való viszonya: a trópusok és a figurák (alakzatok) viszonya, szóalakzat versus hangalakzat, szóalakzat versus mondatalakzat, szó/mondatalakzat versus jelentésalakzat. Több esetben osztályozási kísérletek is szóba kerülnek, például az, hogy a retorika több képviselője a hangalakzatot kiveszi az alakzatok köréből és *szófüzések* (pl. a ritmus a záradék) címén tárgyalják.

Az ezeket követő alfejezetek az alakzatok rendszerezésének sok és sokféle kérdéséről szólnak, például a struktúra vagy a működés szempontjáról, továbbá az alakzatok leírásának a kérdéseiről vagy az alakzatok szemiotikai és poétikai taxonómiájáról, rendszerezésének ilyen szempontú elvi lehetőségeiről. (Mind az alakzat fogalmának, mind pedig rendszerezésük kérdéseinek az összegzését l. az ismertetés végén.)

3. A második fejezet (Tudománytörténeti vázlatok) lényegében az alakzatok kutatás történetét foglalja magában. Jelentőségét a szerzők elsősorban azzal magyarázzák, hogy „a retorika kialakulása magától értetődően egybeesik az alakzatok rögzítésével és felsorolásával” (25). A fejezet két nagy témakört tartalmaz: a retorika kezdetei (a görög-latin retorikák) és a retorika újjáéledése a XX. század második felében.

Ez utóbbiról sok érdekes mozzanatot említenek meg. Így például azt – ami a stilsztika történetében is megvolt –, hogy „az újjáéledő retorika központi fogalma, rendező elve az eltérés ... a retorika alakzatait aszerint látják struktúrákba rendeződni, hogy az eltérés milyen szabálya vonatkozhat rájuk” (42). És sokatmondó a szerzők bíráló megjegyzése az eltérésről: „Tudjuk, hogy az eltérés mint alapelv milyen veszedelmes csapdát rejt magában” (42). A szóban forgó alfejezetnek gazdag a tartalma, de a neoretorikáról (DUBOIS, KLINKENBERG és szerzőtársaik kezdeményezéseiről) többet szeretünk volna olvasni.

4. A harmadik fejezet (Összefoglalás, kitekintés) tárgyköre az eddigi megállapítások összegezése, ami további kérdések megfogalmazásához szükséges. A kérdések tárgyalásában lényeges és mindenképp produktívnak minősíthető eljárás az alakzatoknak más jelenségekhez való viszonyítása és ennek alapján való megvilágítása. A szóban forgó jelenségek a következők: 1. séma és figura, 2. nyelvi klisé (mikor és miért lehet egy-egy nyelvi fordulattípusból alakzat), 3. a második kód (az első kódolás

a grammatika szabályaihoz igazodik, a második pedig a sikeres kommunikációt jelenti), 4. szerkezet és művelet, mátrixok és funkciók (az alakzatok szerkezetére, összefüggéseire, valamint rendszerezésükre, valamilyen táblázatban való elrendezésükre vonatkozó lehetőségek, törekvések, és annak kutatása is, hogy hogyan működnek és hatnak például érvelő, díszítő, megismerő, érzelmkifejező funkciójukban). (Nem tudhatni, hogy a „Mi tehát az alakzat?” című alfejezet miért az első két viszonyítás után következik, és nem egyfajta összegezőként valamennyi viszonyítás kifejtése után.)

Itt tárgyalt kérdéskör még az alakzatok univerzális kognitív megalapozottsága (52), továbbá a retorika és poétika kapcsolata, amiről szólva hangsúlyozzák, hogy a diszciplína történetében „végig követhető az a kettősség, amely a retorikát mint a meggyőző beszéd tudományát és a poétikát mint a költészet tanát egybefűzi és elválasztja. – Végül a tárgyalásuk eredményeit az alakzatkutatás és az alakzatlexikon elkészítése szempontjából értékeli (52).

Külön nagy érdeme a szerzőknek az, hogy a szóba került kérdések tárgyalásában nemcsak a múltra és a jelenre vannak tekintettel, hanem a jövőre is, megállapítják ugyanis, hogy „az alakzatkutatás perspektívája minden bizonnyal a működés szempontjának érvényesülésében rejlik” (52).

5. A következő alfejezetekben a több helyen is tárgyalt alapvető kérdéseket összegezem: az alakzat fogalmát, rendszerezésük problémáit, textológiai vonatkozásait.

A) A szerzők az alakzat fogalmának sok és sokféle értelmezését említik meg a szükséges bírálatokkal. Amit elfogadhatónak tartanak, abból az alakzat két igen figyelemre méltó, lényegre sarkító, valóban megkülönböztető értékű sajátosságát emelem ki. – Az egyik az, hogy az alakzatot felfoghatjuk mint a mondandó sokféle megformálási lehetőségének következményét, aminek egyik feltétele az, hogy az alakzat „nem grammatikailag motivált beszédbeli kifejezési lehetőség megvalósulásának során és ennek eredményeképpen” formálódik, és éppen ezért így megfelel a retorika elveinek, első-sorban annak, hogy a célszerű, hatásos kifejezés eszköze legyen (49). Tágabb kontextusáról megtudjuk, hogy az alakzatok a szónoki beszéd kidolgozásának öt fázisa közül a formai megjelenítés, az *elocutio* tartozékai, összetevői és mint ilyenek az *ornatus* eszközei (10). – Az alakzat egy másik kiemelendő sajátossága az, hogy olyan formaeszköz, amelynek – mint már fentebb említettük – megszerkesztése és szövegbe való beszerkesztése révén hatásosabb lesz a közlés. Ebben az értelemben az alakzat szerkezet (forma) és működés (funkcionálás) is (11).

B) Az alakzatok vizsgálatának régi, már kezdetektől fogva meglevő nagy problémája a rendszerezés. A szerzők elismerik, hogy az alakzatok átfogó rendszerezése több mint kétséges vállalkozás (12). Ennek egyik oka az, hogy az alakzatok rendszere nyitott rendszer (11), nem eredményezhet teljességet”, újabb és újabb alakzatok, alakzatfajták alakulhatnak ki (20). Mindennek ellenére – vélik a szerzők – „találhatók olyan szempontok, amelyek az egyébként listaszerűen rögzített formációkat *csoportosítani* tudják” (21). Persze azt is állítják, hogy „minden csoportosítás mellett és ellen lehet argumentálni a célok függvényében”, például ha célunk új utat törni, a hagyománnyal szembeülni (21).

Mindennek nem hangsúlyozott és nem egyedüli és nem feltétlenül jónak tartott lehetőségeinek számbavételéből kiderül, – és ezt explicitté szeretném tenni –, hogy (jobb híján) rendszerezési elveket a keret- vagy a társtudományoktól vehetünk át: az alakzatok szemiotikai taxonómiája (pl. a szemiotikai szintaxis és szemantika szintjei) vagy az alakzatok poétikai taxonómiája (pl. a trópusból kép lesz; 21–2), és mindezt ki lehet egészíteni azzal, amire a szerzők lapaljon utalnak, arra, hogy P. LERAT szövegteni szempontból osztályoz: nyelvi alakzatok, szövegalakzatok és intertextuális alakzatok (20). És idevonhatjuk a TOLCSVAI NAGY GÁBORTÓL tárgyalt kognitív nyelvészeti lehetőséget, amelyre a szerzők mint a kognitív nyelvészeti fogalmakra épülő alakzatelméletre hivatkoznak (42).

C) A szerzők sok esetben számolnak a szövegtenből adódó lehetőségekkel. Így például állítják, hogy az alakzat fontos sajátossága az, hogy a szövegalkotáshoz kötődik (40): „a szövegben válik azzá, ami” (20). Vagy hogy „a mindenkori szövegalkotás során adódik egy (szándékolt) formai megoldás, egy új figuratípus lehetősége” (49). Továbbá azt is olvashatjuk, hogy „mindezt az alakzat a beszéd, illetve a szövegalkotás és szövegértelmezés és az ezekre vonatkozó kulturális tudás része” (50). És

hivatkoznak egy szövegtani szempontból lehetséges alakzatosztályozásra (20). Mindez ma a textológia virágkorában egészen természetes, magától értetődő felismerés, nézet, ami a két szerző tanulmányában több helyen is megnyilatkozik. És ezt még azzal is igazolni tudjuk, hogy többen is *szövegretorikáról* beszélnek (pl. G. N. LEECH – M. H. SHORT, *Style in fiction A linguistic introduction to English fictional prose*. Longman, London–New York, 1980. 209–56).

6. KOCSÁNY PIROSKA és SZIKSZAINÉ NAGY IRMA elgondolásukat, tervüket valóra váltotta, és ezzel gazdagította a magyar retorikai szakirodalmat. A tanulmány sok érdeme mind azt igazolja, hogy a szerzők szándékának megfelelően hathatós segítséget nyújthat a kutatócsoport készülő alakzatlexikonának munkálataihoz.

†SZABÓ ZOLTÁN